

СВОЄРІДНІСТЬ АВАНТЮРНОГО ЗМІСТУ РОМАНУ О.СЛІСАРЕНКА
«ЧОРНИЙ АНГЕЛ»

У статті з'ясовано сутність авантюрного змісту роману Олекси Слісаренка «Чорний Ангел», зокрема розглянуто його проблемно-тематичний комплекс та особливості сюжетного розвитку.

Ключові слова: авантюрний роман, авантюрність, тема, проблема, сюжет.

В статье выяснена сущность авантюрного содержания романа Олексы Слисаренка «Черный Ангел», в частности рассмотрен его проблемно-тематический комплекс и особенности сюжетного развития.

Ключевые слова: авантюрный роман, авантюренность, тема, проблема, сюжет.

The article is the essence of adventure novel content by Oleksa Slisarenko «Black Angel» in particular to consider its problem-themed complex features and plot development.

Key words: adventure novel, adventurousness, theme, problem, subject.

Творчість Олекси Слісаренка є важливою ланкою історії української літератури 20 – 30-х рр. ХХ ст. Проте життя й доля О.Слісаренка склалися так, що його твори, як і в більшості письменників 20 – 30-х років, постраждалих під час репресій, були вилучені з літературного процесу на довгі десятиліття. У 1960-ті роки О.Слісаренко був реабілітований, вийшли у світ його твори. Але науковці майже не відреагували на цю подію. Надто відчутною ще була упередженість до реабілітованих письменників. Лише в 90-ті рр., власне, розпочинається дослідження творчості О.Слісаренка на хвилі зростаючого інтересу до творчості митців «розстріляного відродження». Вершиною романної творчості письменника став роман «Чорний Ангел». У 1930 році він був опублікований у перекладі російською мовою з передмовою О. Білецького, основна частина якої присвячена детальному розгляду поетики «Чорного Ангела». Загальна оцінка твору, яку дав О. Білецький, була досить високою: він уважав, що з появою «Чорного Ангела» «в українській літературі, мабуть, уперше з'явився гарний авантюрно-революційний роман» [3, с.8]. Зазначивши, що «Чорний Ангел» є пригодницьким романом «у стилі Конан-Дойля» [3, с. 7], науковець підкреслив, що автор порушує в романі широке коло актуальних проблем, тому «у ньому легко відкрити певний синтез думок і спостережень автора-інтелігента над українською інтелігенцією революційної епохи» [3, с. 8].

Помітним явищем у літературознавстві стала монографія З. Голубевої «Український радянський роман 20-х років» (1967). Поряд з іншими творами предметом аналізу дослідниці став і роман О. Слісаренка «Чорний Ангел», розглянутий у ракурсі проблематики й стильової своєрідності. У творі

дослідниця помітила «тенденцію сумлінного добору кожної ситуації, кожного малюнка» [4, с.170].

У 90-х рр. до творчості О. Слісаренка, зокрема його романів, звернувся М. Наєнко. Його стаття «Авантюрна проза Олекси Слісаренка» (1990) вийшла як передмова до перевидання творів письменника, здійсненого після 25-річної перерви. Основну увагу дослідник приділив аналізу роману «Чорний Ангел», який вважає найбільшим досягненням Слісаренкової прози. На його думку, тут «найповніше сконцентрувались усі головні принципи творчої манери письменника: орієнтація на інтригуючу фабулу і динамічний сюжет, на активного героя і психологічну забезпеченість його, соціальну значущість зображуваних подій і їх загально-гуманістичне спрямування» [11, с. 18], завдяки чому твір є художньо самодостатнім. За М. Наєнком, письменник досягає «романного синтезу ідей» [11, с.18], вершиною якого є осмислення ролі революції в людському бутті, що ріднить «Чорного Ангела» з такими творами російської літератури, як «Ми» С. Замятіна та «Чевенгур» А. Платонова.

Аналізуючи роман «Чорний Ангел», критики зверталися до тих проблем, які «перебували на площинних відроггах його: інтелігенція і революція, революція і наука, особистість і індивідуалізм, пролетарська ідеологія і жовто-блакитна романтика, здоровий психологізм і хвороблива психіка» [11, с. 18]. Та все ж поза увагою залишилася важлива проблема, що дозволяє поглянути на роман під іншим кутом зору. Отже, метою нашої статті став аналіз авантюрного змісту означеного роману, зокрема його проблемно-тематичного комплексу й сюжету.

У цьому зв'язку є необхідність звернутися до уточнення понять «проблема» і «тема». Науковці, як сучасні, так і минулих років, завжди дещо недооцінювали поняття теми. Тема (гр.thema – те, що покладено в основу) – художня дійсність у її сутнісному аспекті: не те, що безпосередньо зображено (сюжет) у творі, а те, що сюжет «означає», що він виражає, – зазначає С. Кормілов [8, с. 1068]. При цьому теоретик літератури підкреслює, що ці два рівні твору чітко не розрізняються, оскільки іноді важко розділити тему й сюжет, а для детективної літератури, на його думку, сюжет є важливішим за тему й ідею. Щодо жанру авантюрного роману, з його приналежністю до високої класики, то в ньому завжди на першому плані синтез теми і «внутрішньої теми», що відповідає поняттю «проблема». На відміну від філософського визначення проблеми як завдання, літературознавче підкреслює «якість літературного твору, його змісту і образного світу, виокремлення якогось аспекту, акценти на ньому...» [7, с.

810]. Тема – головна думка літературного твору, основна проблема, порушена в ньому письменником [1, с. 405]. Важливою для нашої розвідки є й думка авторитетного дослідника російської літератури В. Грехнєва, який зазначає, що «спрямованість вибору теми визначається не тільки індивідуальними вподобаннями художника та його життєвим досвідом, але й загальною атмосферою літературної епохи» [5, с. 107]. З огляду на ці визначення, роман О. Слісаренка «Чорний Ангел» – це твір, у якому чітко окреслена як тема, так і проблема – відповідальність ученого за наслідки розвитку наукового знання, наукових відкриттів.

Питання відповідальності науковця за своє відкриття набуло актуальності ще з кінця XIX ст. [6]. Небувалою гостротою позначена ця тема у прозі 20-х років минулого століття. Її розкриття мало свою особливість – «внутрішню тему», тобто проблему. У такий спосіб у романі О. Слісаренка сформувався проблемно-тематичний комплекс, зміст якого визначаємо як авантюрний, оскільки автор порушує питання псевдонаукових відкриттів, пов'язаних з омолодженням, довголіттям тощо. Ця тема-проблема має відповідне історичне тло – революція і постреволуційний час як час авантюри. Так, відомий англійський письменник і фантаст кінця XIX ст. Герберт Веллс, продовжуючи традиції Дж. Свіфта та Ж. Верна, художньо моделював суспільство майбутнього. Центральне місце в його творчості посідає проблема шляхів розвитку науково-технічного прогресу і його вплив на долю людства (романи «Машина часу», «Острів доктора Моро», «Невидимець» та ін.). У фантастичній формі Веллс досліджував сміливі наукові ідеї, випробовував зухвалі відкриття, ставив вражаючі експерименти. Проте не зліт наукової фантазії цікавив письменника, а фатальні зміни в долі людства за умов науково-технічного прогресу. Г. Веллс у своїй творчості засобами наукової фантастики розкривав глибокі соціально-філософські й моральні питання, а саме: чи веде науково-технічний прогрес до прогресу в духовних та соціальних сферах життя людини; де та межа, за якою вчений може перетворитися на злочинця; як поведеться морально недосконала людина з безмежною владою, наданою їй науковим відкриттям. До цієї ж проблеми зверталися класики як російської літератури, зокрема О. Толстой (пригодницько-фантастичні романи «Аеліта», «Гіперболоїд інженера Гаріна»), М. Булгаков («Собаче серце», «Рокові яйця»), так і української літератури – О. Беляєв («Людина-амфібія», «Голова професора Доуеля»), В. Владко («Аргонавти Всесвіту»). І якщо деякі твори мали фантастичний зміст, як-от «Аеліта» О. Толстого, «Аргонавти Всесвіту» В. Владка, то більшість усе ж таки мали авантюрний зміст. Отже, роман О. Слісаренка в аспекті проблеми є типологічно співвідносний з пошуками російської та західноєвропейської літератури.

Щодо роману «Голова професора Доуеля» О. Беляєва, то тут вималювався інший аспект проблеми, коли напрацювання науковця у сфері створення людських органів були використані проти нього, а в образі його колеги й учня вбачається мефістофелівська сила.

Проблема відповідальності науковця в літературі 1920-х рр. нерідко висвітлювалася і в сатиричній площині. Йдеться про відому повість

М.Булгакова «Собаче серце». Герой твору, професор із таким промовистим прізвищем, як Преображенський, експериментуючи з омолодженням, одержав неочікуваний результат – собаку перетворив на людину. Його Шариков почав завойовувати світ: знайшов роботу, пов'язану із винищенням у місті бездомних котів. Він так швидко знайшов своє місце в постреволюційному суспільстві, що мав намір витіснити з нього і самого Преображенського шляхом доносів, наклепів, і тих, хто боровся із шариковщиною. Тобто Шариков утілював безпосередню загрозу для життя людей. Усвідомлюючи це, професор перетворює Шарикова на собаку. Питання залишилося відкритим, а саме: чи варто робити такі авантюрні експерименти?

У романі «Чорний Ангел» О. Слісаренка актуалізована проблема етичної відповідальності науковця за свій винахід, появи людини, яка здатна поєднати наукові знання з духовністю, моральністю, гуманістичними ідеалами. Головний герой роману, Артем Гайдученко, ставить собі за мету завершити роботу над винаходом, що стане набагато вагомішим у суспільстві за тисячі комун. Але чи можна стверджувати, що цим героєм автор прагнув утвердити велич людини в мислителі, запевнити, що його інтелект служить вищій людяності. Безперечно, ні, адже життя Артема повністю підпорядковано псевдометі, заради досягнення якої він поступово втрачає будь-які ціннісні орієнтири. «Адже ж то буде ловкий і несподіваний підступ під старий світ із усіма його загально визнаними істинами – з його правом, мораллю, з соціальними проблемами, на розв'язанні яких так ловко шахраюють усякі спекулянти... Хай то буде перший крок людства, але крок справжній, що навчить ходити правильним шляхом, а не борсатися безпорадно, запевняючи себе й інших, що щось там перемагається» [12, с. 403]. Герой починає діяти безвідповідально, свавільно по відношенню до людей. Не рахуючись ні з чим, він починає підпорядковувати їхні долі власним егоїстичним інтересам, ставитися до людини виключно як до засобу досягнення власних цілей. Люди для нього тепер перетворилися на сіру масу, отару, «бородатих дітей», вихованням яких він займається. У розмові з Карлюгою Артем підкреслює значущість комуні, що здатна «навчити оту сіру скотину, якій ви, мудрець, ставите завдання усвідомлювати спільні інтереси» [12, с. 420]. У такий спосіб у романі «Чорний Ангел» відтворено шлях пошуків істинного сенсу буття. Причому вихідними стали основні положення гносеології Шопенгауера, відповідно до яких, аби пізнати сутність світу, людині не обов'язково вивчати його, а достатньо заглибитися в пізнання самого себе, своєї сутності, адже в її суб'єктивності знаходять найбільш повне вираження об'єктивні закономірності буття, природи й суспільного життя. Тому власне «я», відповідно до такої концепції, і є вищим об'єктом пізнання (самопізнання). «Немає істини безсумнівної, незалежнішої від усіх інших, що менш потребують доказу, ніж та, що усе існуюче для пізнання, тобто весь цей світ, є тільки об'єктом по відношенню до суб'єкта, спогляданням для того, хто споглядає, коротше кажучи, уявленням», – стверджує Шопенгауер [13, с. 54]. Але пізнання себе може спричинити вибух потаємних, злих сил у людині. Такий шлях обирає Тома Карлюга,

зневірівшись у цінностях, що несе революція. «...Його, родовитого шляхтича, нащадка славного гетьманського роду, припрошали до офіцерських загонів і йому одного разу стало ясно, що дійсність не зміниться знову на блакитний сон, що життя – розбурхана стихія, і немає від неї порятунку...» [12, с. 456]. Самотність, відчуженість від світу – єдиний, прийнятний для нього вибір, адже минуле його «пірнуло в безвість». «Інколи згадував Тома своє колишнє життя, та видавалося воно йому чимось несправжнім, немов то він грав на сцені якусь роль, вирядившись у блискучий мундир гусарина, а тепер скинув убрання й став людиною, довбачем ночов і щасливим шукачем істини...» [12, с. 410]. Роки, які він прожив наодинці з собою, були роками рівноваги та душевного спокою. Коли в його усталене життя вривається світ комуни, зухвалих ідей, а також «донкіхоти, що ламають свої дурні списи об непорушні скелі його життя», герой виявляється не готовим до такого протистояння. Намагаючись розв'язати загадковий клубок таємниць, Тома закінчує життя самогубством, так і не відчувши себе вільним. Як виявилось, порівнюючи життя з театром, а себе із суфлером, що допомагає акторам грати їх ролі, він не знав, як закінчити свою життєву драму.

Для Артема Гайдученка справою життя стає багаторічна праця над винаходом, що має небезпечну силу. Обравши хибний ідеологічний орієнтир, мрію, ілюзію, він стає не на шлях досягнення істини, а опиняється в безвиході. Разом із викраденням паперів, що мали б удосконалити винахід, починається процес остаточного руйнування його свідомості – як фізично, так і духовно. Йому стали байдужі ті «бородаті мудреці», котрі тікали з комуни, дружина, Марта, Чмир. Годинами просиджуючи над паперами, він не міг до ладу згадати жодної формули, думки були неясними і каламутними. Побачене Карлюгою житло Артема нагадує вбоге помешкання старця, що прикрашає «тільки химерний апарат у кутку на дошках та поличка з хімічним склом, рурками, колбами, пробірками...» [12, с. 462]. Єдине, що залишається непохитним, – віра в завершення давно розпочатої ним справи, хай навіть ціною власного життя: «Він ні на крок не поступиться! Він знову й знову розпочне і доведе-таки, що можна будувати на цих злиденних пісках нове прекрасне «виноградне» життя! Він вдихне душу живу в цю прокляту землю або трупом ляже на ній» [12, с. 528].

Отже, акцентована в романі О. Слісаренка «Чорний Ангел» проблема етичної відповідальності науковця за свій винахід засвідчила переконливу співвіднесеність творчості письменника з пошуками європейської літератури.

Сутністю сюжету, за Ю. Лотманом, є «виділення подій – дискретних одиниць сюжету – і наділення їх певним змістом, з одного боку, а також певною часовою, причинно-наслідковою або будь-якою іншою впорядкованістю, з іншого» [10, с. 40]. У романі «Чорний Ангел» значущою стає подія як сюжетний момент. Зводячи до рангу події той чи інший акт, що відбувається в художньому світі, автор виражає власну концепцію дійсності. У «Чорному Ангелі» зафіксоване «оголення прийому»: «Року тисяча дев'ятсот двадцять першого, вночі під шосте жовтня селяни Липового, Тартаків і Вересок з жахом побачили, як над Липівською комуною, в лісі,

спалахнуло велике полум'я. Була, либонь, чи не дев'ята година, бо в селі мало хто спав, а ті, що встигли поснути, прокидалися від метушні й галасу та вибігали на вулицю, шепочучи оборонних молитов...» [12, с. 385]. Подія подається як історичний факт, що вимагає декларативної оцінки події. «Про липівську подію автор дізнався, перебуваючи в тих місцях за продагента, і вона дуже зацікавила його. Щось було в ній тривожно-незрозуміле, якась містична плівка обволікала подію, а відомо, що все незрозуміле і таємниче найбільше притягає нашу увагу» [12, с. 393]. Ця подія триматиме сюжет у напрузі, характерній у цілому для авантюрного роману. Принагідно зазначимо (хоча це тема спеціального дослідження), що жанровою особливістю «Чорного Ангела» є те, що це роман у романі. В основу пригодницького роману покладена пригода, подія, якою зацікавився автор, перебуваючи в тих місцях за продагента: «Та як не цікавився автор подією, як не розпитував про неї, а вона залишалася для нього загадкою, і тільки через чотири роки до його рук дістався ключ од таємниці» [12, с. 393]. Перехід пригодницького до авантюрного роману відбувається через моменти «раптом» та «якраз». Так, М. Бахтін, даючи характеристику авантюрного часу, провідну роль віддає випадку, підкреслюючи, що авантюрна людина – людина випадку. Найбільш адекватними характеристиками авантюрного часу є моменти «раптом» і «якраз», адже він починається і має місце там, де «нормальний і прагматично чи причинно осмислений хід подій переривається і дає місце для вторгнення чистій випадковості з її специфічною логікою» [2, с. 242].

У романі «Чорний Ангел» є принаймні дві ситуації, що підпадають під категорію «раптом». Несподівано автор отримує важливий пакунок з цінними паперами, до якого прикладався лист від добродія Мезенчука, що випадково зустрів колишнього члена комуні «Червона сила». Надсилаючи папери в руки письменника, Мезенчук зазначає в листі, що «багато там заплутаного й незрозумілого, але задовольнити хоч "заднім числом" свою цікавість ви можете» [12, с. 393]. Одного серпневого вечора до автора приходять люди, котра відразу викликала неабиякий інтерес. Гість виявився готовим розвіяти всі сумніви, відкрити завісу таємниць на пригоди з життя людей, що були близькими йому. Перед очима постають події, що «урятовують читача і від порожнечі авантюрного оповідання, і від нудоти літературної добродії» [12, с. 396], відчутною стає настанова автора на розповідь авантюрного характеру.

Основою сюжету роману О.Слісаренка «Чорний Ангел» є подія, що сталася в селі Липовому: спричинена невідомою силою пожежа в комуні «Червона сила». Липівську подію огорнуло безліч чуток і версій, що зводилися до основних: на комуну впав огневий стовп, Артем Гайдученко – ніхто інший, як диявол, що спопелив своє тіло й подався до пекла, а в копії слідчого акта відзначили той факт, що будинки комуні були повністю зруйновані вибухом якоїсь незвичайної сили вибухової речовини: «Липівська подія сполошила не тільки найближчі села, а й посіяла тривогу далі, аж до самих Оболонів, що стояли на краю світу, там, де стояли непрохідні болота» [12, с. 387]. У процесі розвитку дії розкривається роль Артема, «комунського

заводила», що дійсно був безпосередньо причетний до цієї справи. Навколо його винаходу – вибухової матерії – розгортаються події роману, що несуть у собі таємничість, загадковість і несподіваність. Осмислюючи специфіку сюжету, на наш погляд, доцільно скористатися думкою Л.Левітана та Л.Цилевича про те, що «тема художнього твору являє собою сполучну ланку між життєвим матеріалом та його ідейним осмисленням, момент переходу одного в інше» [9, с. 233]. Саме реалізацією цього переходу і є сюжет. Тема й сюжет взаємопов'язані між собою: тема – елемент художнього змісту – реалізується в сюжеті – елементі художньої форми, реалізується в дії, у динаміці. Так, у романі «Чорний Ангел» тема наукового винаходу, оточеного авантюрним ореолом, повністю знаходить своє відображення в сюжеті. Аналізуючи сюжет, ми тим самим аналізуємо процес реалізації, розгортання, розвитку проблемно-тематичного комплексу твору.

Зображена на початку твору подія втілює в собі загадковість, що повністю охоплює весь розвиток сюжету, а саме: до самого фіналу нерозв'язаних запитань залишається більше, ніж розв'язаних, а хід розвитку кожної з ситуацій неможливо передбачити. Так, Тома Карлюга, який багато років насолоджується самотністю, почуттям душевної рівноваги, відчуває необхідність розплутати клубок загадок і таємниць, аби після того знову назавжди порвати стосунки з розбурханими хвилями життя. Але зі стихією цього разу Тома справитися не зміг: він закохується, відчуваючи, що й думки стали «якісь чудні і зовсім не нагадують поважних думок філософа-анакорета» [12, с. 514]. Не витримавши присмаку зради, він накладає на себе руки.

Провідним мотивом в аналізованому романі О. Слісаренка, на наш погляд, є символічний мотив Чорного Ангела. Традиційно образ Чорного Ангела пов'язують із віщуванням, передбаченням лихого й небезпечного. Тому символістсько-символічною є сама назва роману О. Слісаренка, адже нерозв'язаних питань залишилося достатньо: хто ж був тим Чорним Ангелом і чи справді Петро є втіленням вісника майбутнього. З одного боку, він бореться за вільну, незалежну Україну, а з іншого – у творі не відчутна відповідна оцінка його вчинків: «невідомо про нього, чи був він обдурений, чи сам обдурював... Він виріс, як чортополох на родючому ґрунті...» [12, с. 554]. Чітко не виражена авторська позиція щодо цього персонажа доповнюється такими деталями, як чорна борода, чорні крила, він постає як «усучаснений архангел, що змінив свого архаїчного вогняного меча на машинну зброю» [12, с. 516]. На наш погляд, важливо акцентувати й на тому, що небезпечний винахід Артема, навколо якого розгортаються всі події роману, цікавить Чорного Ангела. Тому автор уже в назві дає ключ до розгадки таємниць роману: Чорний Ангел віщує не тільки зло, але й змушує замислитися над питанням, чи потрібні такі експерименти суспільству і чи зможе нести людина повну відповідальність за винахід, що здатен перевернути світ науки.

Отже, можемо стверджувати, що О.Слісаренко мав намір створити український авантюрний роман, позначений прикметами авантюрності, що звелися до поєднання ідей революції, наукового відкриття та образу

псевдонауковця, чії ідеї не знаходять відгуку та підтримки в суспільстві. У зв'язку з романом О.Слісаренка «Чорний Ангел» можемо стверджувати, що творчі пошуки письменника не були завершені. Адже він тільки почав працювати в річищі авантюрної прози, його шлях у літературі було обірвано, а ім'я письменника надовго викреслено з її історії.

Список використаних джерел

1. Абрамович Г. Тема / Г.Абрамович // Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – С. 405 – 406.
2. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // М. М. Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.
3. Белецкий А. И. О. Слисаренко // Слисаренко О. Чёрный Ангел: Роман. – М. – Л.: ГНЗ, 1930. – С. 3 — 9 .
4. Голубева З. С. Український радянський роман 20-х років. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1967. – 216 с.
5. Грехнев В. А. Словесный образ и литературное произведение. – Н.Новгород, 1997. – С.107 – 109.
6. Камаева Е. М. Французский социально-философский роман конца XIX века в борьбе против политической реакции. – Львов: Выща шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1989. – 200 с.
7. Кормилов С. Проблема // Литературная энциклопедия терминов и понятий. Главный редактор и составитель А. Н. Николюкин. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – С. 810 – 811.
8. Кормилов С. Тема // Литературная энциклопедия терминов и понятий. Главный редактор и составитель А. Н. Николюкин. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – С. 1068.
9. Левитан Л. С., Цилевич Л. М. Сюжет в художественной системе литературного произведения. – Рига: Зинатне, 1990. – 512 с.
10. Лотман Ю. М. Происхождение сюжета в типологическом освещении // Лотман Ю. М. Статьи по типологии культуры. – Тарту: Тарт.гос.ун-т, 1973. – 95 с.
11. Наєнко М. Авантюрна проза Олекси Слісаренка // Слісаренко О. А. Чорний Ангел: Вірші. Новели. Повісті. Роман. – К.: Дніпро, 1990. – С.5 – 20.
12. Слісаренко О. А. Чорний Ангел: Вірші. Новели. Повісті. Роман. – К.: Дніпро, 1990. – 557 с.
13. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление // Собр.соч.: в 5 т. Перевод с нем. Ю.И.Айхенвальда. – М.: Московский клуб, 1992. – Т.1. – 395 с.